

2 LENINOVA ÉRA A BOJ O NÁSTUPNICTVÍ

Z hlediska svého chápání dějin se bolševici prodrali k moci jako strana průmyslového proletariátu. To nebyla čirá fantazie – červencové davy na ulicích Moskvy a Petrohradu je podporovaly a do strany přicházelo mnoho nových členů. V říjnu 1917 měli největší počet zástupců na zvoleném národním sjezdu sovětů. V celostátních volbách do ústavodárného shromáždění v listopadu skončili druzí s 25 % hlasů za rolnicky orientovanou Stranou socialistů-revolucionářů (eserů), jež se však v prosinci rozštěpila, načež několik levých eserů vstoupilo do Leninovy vlády.

Bolševická představa reprezentace byla však zřetelně neparlamentární. Svou stranu chápali jako vybraného zástupce pracující třídy. Byli přesvědčeni, že jde o zvláštní volbu, nerozlučitelný svazek mezi nimi a dělníky. Nedokázali pochopit, že by si dělníci mohli zvolit jinou politickou reprezentaci, pokud by nebyli s novým režimem spokojeni. Ale za stávajících pochmurných hospodářských a vojenských

podmínek byla pravděpodobnost vzniku takové nespokojenosti vysoká. Ve skutečnosti se již na jaře 1918 projevila obnoveným zájmem dělníků o další (socialistické) politické strany. Koncem roku 1920 se vzbouřili námořníci v Kronštadu, kteří patřili v roce 1917 k prvním rozhodným stoupcům bolševiků, a vyzvali ke vzniku „sovětů bez komunistů“. (Bolševici se roku 1918 přejmenovali na komunisty a v roce 1924 přijali oficiální název Komunistická strana Sovětského svazu.) Kronštadská vzpoura byla pro bolševiky hrozivým symbolickým varováním, ale od nastoupené cesty je neodvrátila. Zmocnili se vlády, aby vyvedli Rusko ze zaostalosti k socialismu cestou „proletářské revoluce“, a nehodlali pustit tuto příležitost z rukou.

Avšak nespokojenost dělníků nebyla jediným problémem, jež měli bolševici s dělnickou třídou. Ještě hrozivější se jevila možnost rozkladu této třídy jako takové. Vojáci a námořníci carské armády, kteří sloužili v revolučním roce jako prozatímní proletáři, demobilizovali. Pokud jde o průmyslové dělníky, někteří se ocitli na špatné straně západní hranice, a ti z nich, kteří zůstali v Rusku a na Ukrajině, se spontánně vytráceli z měst, vracejíce se do rodných vesnic, aby přežili na rodinných políčkách. Takto se však podle Marxe neměli proletáři chovat. Bolševici snadno zapomínali, že první ruská dělnická generace si uchovala silné vazby k rolnictvu, což znamenalo, že když továrny propouštěly a ve městech vypukl hlad, měli možnost se jednoduše vrátit domů a stát se opět rolníky. Z „uvědomělých“ dělníků, kteří aktivně podporovali bolševiky, vstoupili mnozí jako dobrovolníci do Rudé armády nebo se stali profesionálními stranickými pracovníky. Po skončení občanské války se vítězové rozhlíželi, kde se nachází třída, jež měla být jejich sociální podporou, a zjistili, že zmizela. „Dovolte mi, abych vám poblahopřál, že jste předvojem neexistující třídy,“ poskleboval se jistý politický odpůrce.

Vztahy s rolnictvem byly napjaté, ale aspoň se dal jejich průběh předvídat. Bolševici se zpětnou platností posvětili

spontánní zábery pŕdy, které zlepšily sociální situaci rolníků. Na všeobecný odpor však narážely bolševické rekvizice obilí pro armádu a města, prováděné ozbrojenými dělníky a vojenskými „brigádami“, které na oplátku přivázely něco málo průmyslového zboží, a někdy ani to ne. Kromě toho bolševici dráždili svými pokusy vnést mezi rolníky nsváry a rozptýlit je do navzájem znepřátelených táborů. Předpokládali, že na vesnici tak jako ve městě existuje třídní vykořisťování, jehož obětí jsou chudí rolníci a pachtatelem

„Kulak a kněz“, leták Viktora Deniho. Povšimněte si kulakova prasečího rypáku.

kulaci. Ale většina tento třídní model odmítala, považujíc svou vesnici za jednotné společenství, která udržuje vztahy s okolním světem prostřednictvím tradiční vesnické organizace s názvem *mír*. Na Ukrajině bojovala „zelená“ rolnická armáda pod velením Nestora Machna jak proti bolševikům, tak proti bílým. Ve středoruském městě Tambov byla rozsáhlá rolnická revolta potlačena jen nasazením padesátitisícové jednotky Rudé armády.

Na konci občanské války byla Rudá armáda páteří sovětské správy, jakož i de facto školou gramotnosti pro rolnické vojáky a výcvikovým střediskem pro nábor budoucích komunistických činovníků („kádrů“). Ale tuto funkci nemohla plnit Rudá armáda donekonečna. Jako horliví badatelé v dějinách revolucí bolševici dobře věděli, že Velká francouzská revoluce skončila v okamžiku, kdy se Napoleon Bonaparte, bývalý kaprál revoluční armády, jež dobyla velkou část Evropy, prohlásil císařem. To se však v Rusku nestane. Na počátku roku 1921 byly z Rudé armády propuštěny dva miliony mužů a politbyro záhy pověřilo charismatického vůdce armády Trockého jinými úkoly.

Po skončení občanské války vyvstala ostře rovněž otázka, jakým způsobem hodlají bolševici vládnout. Do té doby tomu sotva věnovali pozornost, jelikož reálně očekávali vypuknutí mezinárodní revoluce, která anuluje nutnost vytvořit zvláštní národní revoluční vládu pro Rusko. Na počátku dvacátých let bylo však zřejmé, že poválečná vlna revoluční aktivity v Evropě opadla a že Rusko bude muset kráčet svou cestou samo. Budoucí mezinárodní revoluce nicméně zůstávala článkem víry a komunistická internacionála (Kominternu), založená v roce 1919 za účelem sjednocení komunistických stran celého světa kolem moskevského vedení, toho byla důkazem. Sovětský svaz a Kominternu nyní pohlížely jak na východ, tak na západ. Sjezd východních národů, uspořádaný v Baku v září 1920, proklamoval solidaritu s oběťmi koloniálního vykořisťování a podporu pro jejich osvobozovací hnutí. Jenže revoluce zatím zvítězila

pouze v Rusku, proto nezbyvalo než se připravit na stav, jež Stalin později označí jako „socialismus v jedné zemi“.

Bolševici předpokládali, že v dlouhodobé perspektivě revoluce zaručí všem občanům práci, bezplatné vzdělání a lékařskou péči, jakož i sociální ochranu. Avšak nic z toho se nedalo uskutečnit ihned pro všechny, s ohledem na chudobu státu a chaotické poválečné poměry. Pro nejbližší dobu přicházela v úvahu pouze „diktatura proletariátu“. Na jedné straně představovala vládu bolševické strany ve státě, který fakticky neumožní existenci jiné politické strany; leví esefi odešli z vlády v polovině roku 1918, zatímco ostatní socialistické strany byly postupně zlikvidovány. Na druhé straně znamenala diktatura proletariátu upřednostňování dělníků při rozdělování nedostatkových zdrojů. V běžné řeči si pod pojmem „diktatura“ lidé tehdy i dnes představují vládu jednoho muže, který si přisvojí diktátorské pravomoci. Historickým příkladem byl Napoleon a současným Mussolini, jenž se opíral o stranu ideologicky oddaných dobrovolníků, kteří byli připraveni zmobilizovat masy na jeho podporu. Sovětský tisk s oblibou zesměšňoval Mussoliniho vystupování v pozici „vůdce“ (*Il Duce*); osobní diktatura rozhodně nebyla Leninovým cílem. Ve stranickém politbyru, navzdory své vysoké autoritě zakladatele strany, trval na tom, že je pouze první mezi rovnými.

V říjnu 1917 se Lenin nicméně postavil do čela vlády (Rady lidových komisařů), o níž patrně předpokládal, že se stane v novém systému nejvyšší autoritou. Skutečnost se vyvinula jinak. Tím, že se vládní ministři přejmenovali na „lidové komisaře“, nezanikla jejich vazba na starou carskou byrokracii, přičemž jejich postavení rovněž utrpělo zaměstnáváním nekomunistických „expertů“. Nadmíru zdatným konkurentem v boji o nadvládu ve státě se ukázala být komunistická strana, jež si rychle vybudovala vlastní, paralelní oblastní a místní strukturu, zaměstnávající aparátčiky na plný úvazek. Od konce občanské války platilo, že v daném místě hrál prim stranický tajemník, zatímco

předseda místního sovětu (nyní část státního aparátu) byl pouze druhý v pořadí. V centru trval týž proces poněkud déle díky jedinečné autoritě Leninově, ale po jeho smrti v roce 1924 bylo zřejmé, že vůdčí pozici zaujalo politbyro.

Politbyro v první polovině dvacátých let sestávalo z asi deseti členů, volených ústředním výborem strany, jenž byl sám volen na zpravidla ročních sjezdech delegátů místních stranických poboček. Politbyro rozhodovalo o hlavních politických problémech. Kromě toho však vyvstávala otázka obsazování funkcí, mající velký význam v době, kdy se nový režim etabloval. Nejvyšší stranické činitele, jakož i vrcholné vládní a vojenské pracovníky muselo schválit politbyro. Ale i na nižší úrovni potřebovala strana orgán, jenž bude dozírat na obsazování stranické byrokracie v celé zemi. Tímto úkolem byl pověřen sekretariát ústředního výboru, v jehož čele stál od roku 1922 člen politbyra Josif Stalin. Pod jeho kontrolu spadala jmenování oblastních a okresních tajemníků strany, vykonavatelů „diktatury proletariátu“ ve svých obvodech.

Současníky mátlá úroda nových institucí, z nichž každá se honosila svým vlastním nepochopitelným zkratkovým označením – Čeka, Ispolkom, Sovnarkom, VTsiK atd. Byl to vděčný námět četných vtipů. Podle jednoho si legendární divadelní ředitel Konstantin Stanislavskij spletl GUM, státní obchodní dům v Moskvě, s GPU, tajnou policií a nástupkyní Čeky. Ale dokonce i revoluční instituce postupně zabředávaly do starých známých kolejí. Jak se systém stabilizoval a tiše se prosazovaly historické precedenty, úřad oblastního a republikového prvního tajemníka strany se začal podobat úřadu provinčního gubernátora z dob carismu. V neposlední řadě v tom, že jeho velkou místní moc tlumila pouze pokračující závislost na centrálním schválení (od stranického sekretariátu a politbyra).

Sovětům připadla druhořadá role. Na národní úrovni vykonával jejich volený orgán, nazývaný od třicátých let Nejvyšší sovět, kvaziparlamentární funkci. Jeho delegáti,

nominovaní stranou, byli pečlivě vybíráni tak, aby se dostalo adekvátního zastoupení dělníkům, rolníkům, příslušníkům národnostních menšin a ženám. Po většinu meziválečného období zastával funkci předsedy Nejvyššího sovětu, a tudíž formální hlavy sovětského státu, Michail Kalinin, uznávaný zasloužilý stranický pracovník dělnicko-rolnického původu. Na místní úrovni se výkonné výbory sovětů, nyní jmenované spíše shora, místo aby byly volené lokálně, přeměnily v oblastní a okresní pobočky ústředního lidového komisariátu.

V prvních letech se bolševičtí vůdci pokoušeli vymyslet nový systém za pochodu a zajistit jeho fungování. Problémy se vršily na všech stranách; v neposlední řadě se jednalo o nalezení důvěryhodných kádrů, kteří jednak porozumí pokynům shora, jednak budou schopni vlastní iniciativy. Leninovi je často připisován výrok, že vládu může řídit i kuchař. Ale jeho reakce na „buržoazní“ kritiku zněla jinak. Nebyl ani tak hloupý, aby si myslel, že kdejaký kuchař může ihned nastoupit a řídit stát bez jakékoli přípravy, ale na druhé straně ani nepodléhal předsudku, že jen rodově privilegovaní lidé jsou schopni vykonávat takovou činnost. Ve skutečnosti spočívala bolševická strategie ve využití „uvědomělých“ průmyslových dělníků, nikoli nejnižší vrstvy městské společnosti, nýbrž střední sociálně-ekonomické třídy, čítající nanejvýš 15 % ruské populace, jako základního náborového fundamentu nové správy státu. K povyšování kuchařů, jakmile budou vyškoleni a patřičně uvědomělí, dojde později.

Dalším důležitým zdrojem bolševických kádrů se stala Rudá armáda. Po demobilizaci z počátku dvacátých let se do měst a vesnic navrátilo mnoho poddůstojníků a gramotných vojáků, vystavených během služby v armádě působení bolševických idejí a připravených převzít vůdčí role. Nezamýšleným důsledkem byl značný stupeň kulturní militarizace toho, co bývalo občansky orientovanou stranou. Občas se zdálo, jako kdyby padesátiletý Lenin byl jediným

Leninova éra a boj
o nástupnictví

Trockij, Lenin a Kamenëv při návštěvě Rudé armády na polské frontě občanské války v květnu 1920. Povšimněte si Leninova civilního obleku, zatímco druzí dva mají na sobě uniformu.

člověkem ve straně, jenž dosud nosil civilní oblek. Standardním bolševickým činovníkem dvacátých let byl mladý muž se zkušeností z občanské války, v armádních botách a kazajce, na hlavě s dělnickou čapkou. (Pokud jde o několik málo žen mezi nimi, oblékaly se stejně, nebo alespoň co možná podobně jako muži.)

NOVÁ HOSPODÁŘSKÁ POLITIKA

V průběhu občanské války bolševici znárodnili ve městech úplně všechno včetně obchodu, jednak z ideologických důvodů, jednak z praktických ohledů na válečnou ekonomiku. Jelikož ale moc režimu sotva sahala za hranice velkých měst, vesnice byly v podstatě ponechány na pokoji,

s výjimkou opakujících se rekvizičních vpádů rudých jednotek (respektive bílých v oblastech pod jejich kontrolou). Příděly, zavedené v městech za války, zůstaly v platnosti, vedouce – jako vždy v těchto případech – k rozkvětu černého trhu. Divoká inflace znehodnocovala hodnotu měny, což někteří nadšenci považovali – v duchu Marxovy teorie – za příznak „mizejících peněz“ za socialismu. Kolaps správy a chaos se daly také vykládat jako „odumírání státu“, provázející nástup socialismu, jak o tom psal Lenin ještě v polovině roku 1917. Uprostřed občanské války však bylo mizení státu to poslední, co by si Lenin přál. Potřeboval, aby byl silný (jakožto diktatura proletariátu) a zejména aby fungoval.

Komunisté v občanské válce vyhráli, ale to byl jediný světlý bod na obzoru. Ekonomika měst a průmyslová infrastruktura byly zničeny. Západní mocnosti, které nehodlaly Rusku odpustit, že se v kritickém okamžiku stáhlo z evropské války, uvalily na nový režim hospodářský bojkot. Ze západních kazatelů zaznívalo odsouzení „ateistického komunismu“. Šířily se děsivé historky o kanibalismu a „socializaci“ žen. Mezi řádky se zejména v Německu a východní Evropě tvrdilo, že divoši, kteří ovládli Rusko, jsou partou Židů, jak to předvíдалy antisemitské *Protokoly siónských mudrců*. Bolševici mohli těžko popřít, že na tom je něco pravdy. Mladí Židé ze západních částí země, zbavení povinnosti žít v židovské Zóně, houfně odcházeli do Moskvy a Petrohradu, houfně vstupovali do komunistické strany a rychle postupovali v rámci nové správy. Hned po Lotyších byli Židé nejvíce nadreprezentovanou etnickou skupinou ve straně; v roce 1927, kdy tvořili 1,8 % veškeré populace, byli v řadách komunistů zastoupeni 4,3 %. Ústřední výbor, zvolený na 10. sjezdu strany v březnu 1921, byl mnohonárodnostní, tak jako stará carská říše samotná; nacházeli se v něm Gruzínci, Židé, Ukrajinci, Lotyši a další národnosti, ale převažovali Rusové. V politbyru však byli z pěti hlasujících členů tři Židé (Trockij, Grigorij Zinověv a Lev Kameněv), spolu s Gruzíncem Stalinem a Rusem Leninem; ovšem

tři kandidáti členství – Nikolaj Bucharin, Michail Kalinin a Vjačeslav Molotov – byli rovněž ruské národnosti.

Strana bolševiků se neochvějně přidržovala Marxova učení, které považovalo průmyslovou modernizaci za základní podmínku socialismu. Zprůmyslnění mělo být dosaženo pomocí centrálního státního plánování, což představovalo v mírové době koncepční inovaci, třebaže za války jej praktikovalo jako nouzové opatření Německo i další válčící státy. Ale v roce 1921 existovaly naléhavé hospodářské úkoly, které přesahovaly schopnosti sotva vytvořených

**Leninova éra a boj
o nástupnictví**

„Lenin čistí zemi od nečistoty“: kresba Viktora Deniho (podle Michaila Čeremykina), 1920. Nečistotu představuje car, kněží a kapitalisté.

ruských plánovacích orgánů. Lenin pochopil, že jediným okamžitým řešením je částečné obnovení trhu, ale chápal to jako dočasný strategický ústup. Za podmínek tzv. Nové ekonomické politiky (NEP) zůstaly banky a velké průmyslové podniky v rukou státu, ale maloobchod a živnostenské podnikání se vrátilo do soukromých rukou či do správy družstev a rolníci opět směli prodávat své zboží na trhu. Lenin však musel nasadit veškerou svou autoritu, aby toto opatření prosadil proti odporu komunistických dogmatiků.

NEP vyústil do rychlé obnovy drobné výroby a maloobchodu ve městech, oživil však také ony aspekty městského života, které bolševici považovali za naprosto úpadkové: restaurace navštěvované „buržoazií“ a jejich paničkami v kožiších, kabarety a prostituci. Bolševici nenáviděli novou obchodní buržoazii známou pod přezdívkou *nepmani*, považující je nejen za „třídní nepřátele“, ale také za podvodníky. To nebylo úplně přitažené za vlasy s ohledem na to, že ekonomika NEPu si uchovala četné rysy černého trhu, jež nahradila, včetně závislosti na zboží, které nejrůznějšími cestami zmizelo ze státních obchodů. Průmysl, zejména velké podniky, pokulhával, hlavně proto, že se mu nedostávalo kapitálu; žádní místní kapitalističtí investoři neexistovali a zahraniční kapitalisté již nebyli vítáni.

V neruských republikách a oblastech spočíval hlavním problémem v integraci historicky muslimské Střední Asie, kde se střet mezi tradičními a sovětskými zvyky zvláště zaměřil na zahalování žen. Sovětská národnostní politika rozlišovala mezi „zaostalými“ etnickými skupinami (například Uzbeky a Baškiry) a těmi, které dosahují (nebo překračují) kulturní úroveň Rusů, jako například Ukrajinci, Gruzínci a Židy. Ale uplatňování domorodých vlivů v podobě užívání místních jazyků a vzdělání a podpory místních kádrů tvořilo základ politiky všude, dokonce i na Ukrajině, kde jím byl ve dvacátých letech pověřen Lazar Kaganovič, Žid mluvící kostrbatou ukrajinštinou, kterou si osvojil ve venkovské škole.